

KASALLIKLAR VA TARIXIY JARAYONLAR: MARKAZIY OSIYODA EPIDEMIYALARNING JAMIYAT VA SIYOSATGA TA'SIRI

Rajabova Ruxshona Ibrohim qizi

Buxoro Xalqaro Universiteti, Tarix yo'nalishi talabasi

ORCID: 0009-0009-5013-2072

E-mail: ruxshonarajabova877@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22705044>

Qabul qilindi: 1-sentabr 2026-yil • Ma'qullandi: 10-sentabr 2026-yil • Nashr qilindi: 11-sentabr 2026-yil

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Markaziy Osiyo tarixida yuzaga kelgan epidemiya va yuqumli kasalliklarning mintqa jamiyati, iqtisodiyoti hamda siyosiy jarayonlariga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Qadimdan Sharq va G'arb o'rtasidagi muhim tarixiy-madaniy makon bo'lgan Markaziy Osiyo keng savdo va migratsion aloqalar markazida joylashgan. Xususan, Buyuk Ipak yo'li orqali amalga oshirilgan iqtisodiy va madaniy munosabatlar insonlarning faol harakatlanishini kuchaytirgan. Tadqiqotda epidemiya faqat tibbiy hodisa sifatida emas, balki demografik jarayonlar, xo'jalik hayoti, davlat boshqaruvi va ijtimoiy-psixologik muhitga ta'sir ko'rsatgan tarixiy omil sifatida baholanadi. Shuningdek, Markaziy Osiyoda tibbiy tafakkurning shakllanishi va Abu Ali ibn Sino merosining kasalliklarni o'rganishdagi ahamiyati yoritiladi [1, 2].

Kalit so'zlar:

Markaziy Osiyo, epidemiya, yuqumli kasalliklar, o'lat, Buyuk Ipak yo'li, siyosiy jarayonlar, demografiya, tibbiyot tarixi.

KIRISH

Insoniyat tarixi davomida urushlar, tabiiy ofatlar va iqtisodiy inqirozlar qatorida epidemiya ham jamiyatlar taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan muhim omillardan biri bo'lib kelgan. Yuqumli kasalliklarning keng hududlarga tarqalishi aholi salomatligi bilan birga demografik holat, xo'jalik faoliyati va ijtimoiy munosabatlarga ham bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatgan.

Markaziy Osiyo qadimdan Sharq va G'arb, Shimol va Janub o'rtasidagi savdo, madaniy va siyosiy aloqalarni bog'lab turuvchi muhim geografik hudud hisoblangan. Mintaqa orqali o'tgan Buyuk Ipak yo'li turli xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy munosabatlarning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan [3].

Savdo karvonlari, sayohatchilar va aholining bir hududdan boshqa hududga ko'chishi natijasida turli kasalliklarning tarqalishi uchun ham muayyan sharoitlar yuzaga kelgan. Shuning uchun epidemiya tarixini o'rganishda tibbiy omillar bilan bir qatorda savdo yo'llari, migratsiya va siyosiy jarayonlarni ham hisobga olish zarur.

Markaziy Osiyo tarixida kasalliklar va ularga qarshi kurash masalasi qadimdan mavjud bo'lgan. Mintaqa xalqlarining tibbiyotga oid dastlabki yozma qarashlari «Avesto» bilan bog'liq bo'lib, keyingi asrlarda Sharq tabobati rivojlanishi bilan kasalliklarni kuzatish va davolash haqidagi bilimlar yanada takomillashgan [2].

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi Markaziy Osiyo tarixidagi epidemiyalarni tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holda o'rganish hamda ularning jamiyat, iqtisodiyot va siyosiy hayotga ko'rsatgan ta'sirini tahlil qilishdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Buyuk Ipak yo'li va infeksiyalar tranziti

Buyuk Ipak yo'li qadimgi va o'rta asrlarda Sharq hamda G'arb mamlakatlarini bog'lab turgan ulkan savdo va madaniy aloqalar tizimi bo'lgan. Ushbu yo'l orqali turli mahsulotlar, ilmiy bilimlar va madaniy qadriyatlar almashinuvi amalga oshirilgan [3]. Buyuk Ipak yo'lining bir necha ming yillik tarixga egaligi va Markaziy Osiyoning undagi muhim o'rni o'zbek tarixiy adabiyotlarida keng yoritilgan.

Samarqand, Buxoro, Marv va boshqa yirik shaharlar savdo va madaniy aloqalarning muhim markazlari bo'lgan. Bunday shaharlar orqali ko'plab savdogarlar, sayohatchilar va boshqa aholi guruhlari harakatlangan.

Insonlarning keng hududlar bo'ylab harakatlanishi yuqumli kasalliklarning bir hududdan boshqasiga o'tishi xavfini oshirgan. Albatta, har bir epidemiyani bevosita Buyuk Ipak yo'li orqali tarqalgan deb hisoblash ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Biroq keng savdo va migratsion tarmoqlar kasalliklarning tarqalishiga sharoit yaratgan tarixiy omillardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Markaziy Osiyo xalqlarining tarixiy taraqqiyoti davomida turli davlatlar va xalqlar o'rtasidagi aloqalar muntazam davom etgan. Bu jarayon mintaqaning iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga xizmat qilgan bo'lsa-da, aholining harakatlanishi bilan bog'liq sanitariya muammolarini ham yuzaga keltirgan [4].

Mo'g'ullar istilolari davri va «Qora o'lat» pandemiyasi

XIII–XIV asrlar Markaziy Osiyo tarixida murakkab siyosiy jarayonlar yuz bergan davr hisoblanadi. Mo'g'ullar istilolari natijasida mintaqaning siyosiy va iqtisodiy hayotida katta o'zgarishlar yuz berdi. Ayrim shaharlar va vohalar harbiy yurishlardan zarar ko'rdi, aholi turmushida keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Keyingi davrlarda Yevroosiyoning keng hududlariga ta'sir ko'rsatgan yirik epidemiyalar tarixiy jarayonlarning murakkablashishiga olib kelgan. XIV asrda yuz bergan «Qora o'lat» pandemiyasi jahon tarixidagi eng yirik demografik inqirozlardan biri sifatida ma'lum.

Markaziy Osiyo Yevroosiyoning muhim savdo va siyosiy hududlaridan biri bo'lganligi sababli, mintaq tarixini epidemik jarayonlardan mutlaqo ajratib o'rganish mumkin emas. Shu bilan birga, «Qora o'lat»ning Markaziy Osiyoning har bir hududiga bir xil darajada ta'sir ko'rsatgani haqida aniq manbalarsiz umumiy xulosa chiqarish to'g'ri bo'lmaydi.

Epidemiyalar, urushlar va iqtisodiy qiyinchiliklarning bir davrda sodir bo'lishi ayrim hududlarda demografik yo'qotishlar va xo'jalik hayotining izdan chiqishiga sabab bo'lishi mumkin edi. Markaziy Osiyo tarixida yuz bergan siyosiy va ijtimoiy jarayonlarni o'rganishda ana shunday omillarni bir-biri bilan bog'liq holda tahlil qilish muhimdir [5].

Ilmiy yondashuv va tibbiy tafakkurning rivojlanishi

Markaziy Osiyoda tibbiy tafakkur uzoq tarixiy rivojlanish yo'lini bosib o'tgan. Qadimgi davrlardan boshlab inson salomatligi, kasalliklarning kelib chiqishi va ularni davolash bilan bog'liq bilimlar shakllanib borgan.

Markaziy Osiyo tibbiy tafakkurining eng yirik namoyandalaridan biri Abu Ali ibn Sino hisoblanadi. Uning «Tib qonunlari» asari tibbiyot tarixining muhim ilmiy yodgorliklaridan biridir. Asarda inson organizmi, kasalliklar, ularning belgilari va davolash usullari keng yoritilgan [1].

Ibn Sino inson salomatligini saqlash masalasiga katta ahamiyat bergan. Uning qarashlarida yashash muhiti, ovqatlanish, jismoniy holat va gigiyenaga oid masalalar muhim o'rin egallaydi [1].

Markaziy Osiyoda tibbiyotning shakllanishi faqat Ibn Sino faoliyati bilan cheklanmagan. «Avesto»da ham inson salomatligi, tozalik va turli kasalliklarga munosabat bilan bog'liq qarashlar mavjud. Bu holat mintaqada tibbiyotga oid tasavvurlar qadimiy ildizlarga ega ekanini ko'rsatadi [2].

Shunday qilib, epidemiyalar va turli kasalliklar insoniyatni ularga qarshi kurashish usullarini izlashga undagan. Bu esa tibbiy bilimlarning rivojlanishi va avloddan-avlodga o'tishida muhim omillardan biri bo'lgan.

Epidemiyalarning jamiyat va iqtisodiyotga ta'siri

Epidemiyalarning eng muhim oqibatlaridan biri demografik jarayonlarga ta'siridir. Aholining kasallanishi va mehnatga layoqatli kishilar sonining kamayishi xo'jalik hayotiga ham ta'sir ko'rsatgan.

Qadimgi va o'rta asrlarda qishloq xo'jaligi hamda hunarmandchilik ko'p jihatdan inson mehnatiga bog'liq edi. Shu sababli keng ko'lamli kasalliklar ishlab chiqarish jarayonlarining sekinlashishiga olib kelishi mumkin bo'lgan.

Epidemiya ayrim hollarda savdo munosabatlariga ham ta'sir ko'rsatgan. Kasallik tarqalgan hududlarda aholi harakati kamayishi, bozorlar va savdo markazlaridagi faoliyatning susayishi ehtimoli ortgan.

Shu bilan birga, epidemiyalarning oqibatlarini barcha hududlar uchun bir xil deb baholash mumkin emas. Markaziy Osiyo keng geografik hududni qamrab olganligi sababli, turli vohalar va shaharlarning demografik hamda iqtisodiy holati bir-biridan farq qilgan.

Tarixiy jarayonlarni o'rganishda aynan hududiy xususiyatlarni hisobga olish muhimdir. Markaziy Osiyo tarixi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarning murakkabligini ko'rsatadi [4, 5].

Siyosiy va ijtimoiy-psixologik oqibatlar

Epidemiya jamiyatning siyosiy hayotiga ham muayyan ta'sir ko'rsatgan. Keng miqyosdagi kasalliklar davlat boshqaruvi, soliq tizimi va xo'jalik imkoniyatlariga salbiy ta'sir qilishi mumkin edi.

Siyosiy beqarorlik. Epidemiya boshqa tarixiy inqirozlar, jumladan urushlar va iqtisodiy qiyinchiliklar bilan bir vaqtga to'g'ri kelgan holatlarda davlatlarning siyosiy salohiyati zaiflashgan. Biroq har qanday siyosiy o'zgarishni faqat epidemiya bilan izohlash biryozlama yondashuv bo'ladi. Siyosiy jarayonlar doimo bir nechta omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllangan [5].

Ijtimoiy munosabatlar. Kasalliklarning keng tarqalishi jamiyatdagi o'zaro yordam va xayriya munosabatlariga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirgan. Odamlar kasalliklarning sabablarini o'z davrining ilmiy va diniy qarashlari orqali tushuntirishga harakat qilgan.

Ijtimoiy-psixologik holat. Ommaviy kasalliklar insonlarning dunyoqarashi va ruhiy holatiga ham ta'sir ko'rsatgan. Bunday sharoitlarda inson hayoti va salomatligi haqidagi tasavvurlar, diniy qarashlar hamda tabobatga bo'lgan ehtiyoj kuchaygan.

Shunday qilib, epidemiyalarni faqat biologik hodisa sifatida emas, balki keng ijtimoiy va tarixiy oqibatlarga ega bo'lgan murakkab jarayon sifatida o'rganish lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, epidemiya Markaziy Osiyo tarixida faqat inson salomatligiga ta'sir ko'rsatgan tibbiy hodisa bo'lib qolmagan. Ular demografik jarayonlar, xo'jalik hayoti, ijtimoiy munosabatlar va ayrim hollarda siyosiy jarayonlarga ham ta'sir ko'rsatgan tarixiy omillardan biri bo'lgan.

Markaziy Osiyoning qadimdan yirik savdo va madaniy aloqalar markazida joylashgani mintaqada insonlarning keng harakatlanishini ta'minlagan. Buyuk Ipak yo'li xalqlar va sivilizatsiyalarni bog'lagan muhim tarixiy tizim bo'lib, bunday keng aloqalar kasalliklarning tarqalishi bilan bog'liq tarixiy masalalarni ham yuzaga keltirgan [3].

Mo'g'ullar istilolari va XIV asr pandemiyalari davrini o'rganish epidemiya, urushlar, migratsiya va iqtisodiy jarayonlar o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni ko'rsatadi. Biroq Markaziy Osiyodagi har bir epidemik hodisani alohida tarixiy manbalar asosida o'rganish talab etiladi.

Epidemiya bilan bog'liq tarixiy tajriba tibbiy bilimlarning rivojlanishiga ham xizmat qilgan. Abu Ali ibn Sino merosi Markaziy Osiyoda shakllangan tibbiy tafakkurning yuksak namunalaridan biri sifatida alohida ahamiyatga ega [1].

Demak, kasalliklar tarixini o'rganish Markaziy Osiyoning siyosiy va ijtimoiy tarixini yanada kengroq tushunish imkonini beradi. Kelgusida ushbu mavzuni yanada chuqur o'rganish uchun mahalliy yozma manbalar, tibbiyot tarixiga oid asarlar va tarixiy-demografik tadqiqotlardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari (Al-Qonun fi-t-tibb). O'zbek tilidagi nashrlar. – Toshkent: Fan.
2. «Avesto». Tarixiy-falsafiy va madaniy manba. O'zbek tilidagi nashrlar.

3. Xo'jayev A. Buyuk ipak yo'li. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 280 b.
4. Markaziy Osiyo tarixi. – Toshkent: Tafakkur, 2011. – 436 b.
5. O'zbekiston tarixi. Qadimgi davrdan hozirgi davrgacha bo'lgan tarixiy jarayonlarga oid o'zbek tilidagi ilmiy nashrlar.
6. Karimov E.A. Markaziy Osiyo tabobati tarixi ocherklari. – Toshkent: Sharq, 2008.
7. Komilova N.U., Ro'ziyev N.I. Markaziy Osiyoda madaniyat tarixi va mahalliy tibbiyotning shakllanishi maqola

DISEASES AND HISTORICAL PROCESSES: THE IMPACT OF EPIDEMICS ON SOCIETY AND POLITICS IN CENTRAL ASIA

ABSTRACT

This article analyzes the impact of epidemics and infectious diseases throughout the history of Central Asia on the region's society, economy, and political processes. Historically located at an important crossroads between East and West, Central Asia was a major center of trade and migration. In particular, the economic and cultural connections facilitated by the Great Silk Road intensified human mobility across vast territories. The study examines epidemics not merely as medical phenomena but as historical factors influencing demographic processes, economic life, state governance, and the socio-psychological environment. Particular attention is also given to the development of medical thought in Central Asia and the significance of Abu Ali ibn Sina's scientific legacy in the study of diseases [1, 2].

Keywords:

Central Asia, epidemics, infectious diseases, plague, Great Silk Road, political processes, demography, history of medicine.

БОЛЕЗНИ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ: ВЛИЯНИЕ ЭПИДЕМИЙ НА ОБЩЕСТВО И ПОЛИТИКУ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется влияние эпидемий и инфекционных заболеваний в истории Центральной Азии на общество, экономику и политические процессы региона. Центральная Азия, исторически являвшаяся важным пространством между Востоком и Западом, находилась в центре широких торговых и миграционных связей. В частности, экономические и культурные отношения, осуществлявшиеся посредством Великого Шелкового пути, способствовали активному перемещению населения между различными регионами. В исследовании эпидемии рассматриваются не только как медицинские явления, но и как исторические факторы, оказывавшие влияние на демографические процессы, хозяйственную жизнь, государственное управление и социально-психологическую среду. Особое внимание уделяется формированию медицинской мысли в Центральной Азии и значению научного наследия Абу Али ибн Сины в изучении заболеваний [1, 2].

Ключевые слова:

Центральная Азия, эпидемии, инфекционные заболевания, чума, Великий Шелковый путь, политические процессы, демография, история медицины.